

ŞEYHÜLİSLÂM MİNKÂRİZÂDE YAHYÂ EFENDİ’NİN “*RİSÂLE FÎ BEYÂNİ MİLLETİ İBRÂHİM*” İSİMLİ ESERİ

Mehmet Akif Alpaydın*

Öz

Minkârîzâde Yahyâ Efendi XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının önde gelen âlimlerinden birisidir. On bir seneyi aşkın süre boyunca Şeyhülislâmlık yapan Minkârîzâde Yahyâ Efendi tefsir, fıkıh ve mantık alanında eserler telif etmiştir. Fetvâları ile meşhur olmakla birlikte tefsir sahasındaki eserleriyle de öne çıkmıştır. *Risâletün fî Beyâni Milleti İbrâhîm*, Yahyâ Efendi’nin tefsir sahasında kaleme aldığı eserlerinden birisidir. Yahyâ Efendi kendisine sorulan bir soru üzerine kaleme aldığı bu eserinde Kur’ân-ı Kerîm’de geçen *Millet-i İbrâhîm* ifâdesinin tefsirini ve değerlendirmesini yapmaktadır. Yahyâ Efendi buradan hareketle bir kişinin “*Millet-i İbrâhîm’denim*” demesinin caiz olup olamayacağı meselesini tahlil etmektedir. Makale sözkonusu risâlenin değerlendirilmesini ve metnini ihtivâ etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tefsir, Müfessir, Millet-i İbrâhîm, Minkârîzâde.

Shaykh Al-Islam Minkarizade Yahya Efendi’s Booklet Entitled “*Risâletün fî Beyâni Milleti İbrâhîm*”

Abstract

Minkârîzâde Yahyâ Efendi was one of the prominent scholars of Ottoman geography in 17th century. Minkârîzâde Yahya Efendi, who worked as the shayk al-Islam for eleven years, compiled works in the fields of the exegesis of the Qur’an, fiqh (Islamic law) and logic. Besides being famous for his fatwas, he was also a leading commenter of the Qur’an. *Risâletün fî Beyâni Milleti İbrâhîm* was one of Yahyâ Efendi’s works compiled in the field of the exegesis of the Qur’an. In this work which was written upon a question asked to him, Yahya Efendi commented and evaluated a Qur’anic phrase, *Millet-i İbrâhîm*. From this point of view, he analyzed whether it is lawful or not for anyone to say that he is from Millet-i Ibrahim. This paper contains an evaluation and text of the abovementioned booklet.

Keywords: Ottoman, Commentary on the Qur’an, Millet-i Ibrahim, Minkarizade.

* Dr, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Tefsîr.

Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin Hayâtı ve Tefsîre Dair Eserleri

Tam ismi Minkârîzâde Yahyâ b. 'Umer b. 'Alî el-'Alâ'î olan Yahyâ Efendi 1018/1609 senesinde İstanbul'da doğdu. Aziz Mahmud Hüdâî'den (v. 1038/1628) Kur'ân dersleri alarak başladığı eğitimini ikmâl ettikten sonra Şeyhülislâm Hocazâde Es'ad Efendi'den (v. 1034/1625) mülâzemet aldı ve ardından çeşitli medreselerde müderris olarak vazife yaptı. Mekke, Kahire ve İstanbul kadılıkları yapan Yahyâ Efendi 1072/1662 senesinde Rumeli kazaskeri oldu. Bu görevini yürütürken 1073/1662 senesinde şeyhülislâm olarak tayin edildi. On bir sene civarı şeyhülislâmlık görevi yapan Yahyâ Efendi felç olması sebebiyle 1084/1674 senesinde emekliye ayrıldı. Tefsîr, fıkıh, mantık ve kelam alanında eserler telif eden Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi 1088/1678 senesinde vefât etti.¹ Yahyâ Efendi'nin tefsîre dâir tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm*²
2. *Risâle fî İstimâ 'i'l-Kur'ân*³
3. *Ta 'lîka 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf fî Tefsîri Sûrati'n-Nasr*⁴
4. *Ta 'lîkât 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî*⁵

¹ Hayatı ve eserleri ile alakalı ayrıntı için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fudalâ*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, C. I, s. 439-441; Muhammed Emin el-Muhibbî, Muhammed, *Hulâsatu'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşer*, Bulak 1301, C. IV, s. 477-478; Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkatu'l-Cevâmi*, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul 1281, C. II, s. 214-215; Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Devhatu'l-Meşâyih me'a Zeyl*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 70-71; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul 1308, C. IV, s. 637; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Mü'ellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, C. II, s. 533; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*, Mektebetü'l-Müsenna - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut ts., C. XIII, s. 216; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, C. II, s. 700; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, Mu'essesetü Nuveyhidi's-Sekafiyye, Beyrut 1983, C. II, s. 733; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, C. I, s. 313, VIII/161; Mehmet İspirli, "Minkârîzâde Yahyâ Efendi", *DİA*, İstanbul 2005, C. XXX, s. 114-115; Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsîr Geleneği*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016, s. 115-116.

² Metin içerisinde risale ile ilgili detaylı bilgiler verilecektir.

³ Eser A'râf sûresinin Kur'ân okunduğu zaman dinlenilmesine dâir olan 204. âyetinin tefsîridir. Nüshaları için bkz. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi, no: 3645/3; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, no: 2834/17; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, no: 439/7.

⁴ Eser, Zemaşerî'nin Nasr sûresinin 3. âyetinin tefsîri üzerine yazılmış bir ta'likadır. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Giresun Yazmalar, no: 115/4.

⁵ Eser, Envâru't-Tenzîl üzerine yazılmış ta'likalardan ibârettir. Bu talikalar Beydâvî'nin Bakara, Âl-i İmrân, Yûnus, Hûd, Ra'd, İbrâhîm, Hicr, Kehf, İsrâ, Nahl, Enbiyâ, Ankebût, Neml, Rûm, Ahzâb, Mu'minûn, Sâffât, Sâd, Zümer, Duhân, Nebe, Nâzi'ât, Abese, İnfîtâr, Mutaffifîn, İnşikâk, Burûc, Târik, A'lâ, Gâşiye, Fecr, Beled, Leyl, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Kalem, Kadr, Beyyine sûrelerinin bazı âyetlerini tefsîri üzerinedir. Eserin

Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin “Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm” İsimli Eseri

Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin Kur'ân'ın bazı âyetlerinde⁶ geçen “*Millet-i İbrâhîm*” ifâdesini tefsîr ettiği risâlesidir. Yahyâ Efendi eseri telif sebebini şu şekilde izah etmektedir:

“*el-Hamdü lillâhi alâ milleti'l-İslâm, milleti Muhammedin 'Aleyhissalâtü vesselâm. Emmâ ba'd, bu 'abd-i fakîr Minkârîzâde aslahallâhu sübhânehû ve Te'âlâ me'adehû hâlen beyne'l-enâm Millet-i İbrâhîm 'Aleyhisselâm husûsunda dâir olan suâl cevâbında azîzü'l-menâl nice vech-i takrîr ve bir risâle-i vedî'a tahrîr edip lâkin kesîratü'ş-şu'ab olmakla mutâla'asında ta'b gelmesin diye ihtisâr olunup kadr-i hâcete iktisâr olundu.*”⁷

Burada da görüldüğü üzere Yahyâ Efendi “*Millet-i İbrâhîm*” ifâdesi ile alakalı sorulan bir soru müvâcehesinde eserini telif ettiğini zikretmiştir. Risâlenin devâmında bu sorunun “*Millet-i İbrâhîm'denim*” demenin cevâzına dair olduğu anlaşılmaktadır. Yahyâ Efendi ayrıca konuya dair önce daha hacimli bir eser telif ettiğini, fakat istifâdeyi kolaylaştırmak için eserini ihtisâr ettiğini beyân etmiştir.

Yahyâ Efendi bu küçük risâlesinde bir çok İslâm âlimine ve onların eserlerine atıfta bulunmaktadır. Eserin başlangıcında millet ve şeriat kavramları etrafında Pezdevî'nin (v. 482/1089) *Usûl*'ü üzerine kaleme alınmış olan *Keşfü'l-Esrâr*⁸ ve *et-Takrîr*⁹ isimli iki şerhe ve Sadruşşerî'a'nın (v. 747/1346) kendi eseri olan *Tenkîhu'l-Usûl* isimli eser üzerine yine kendisinin kaleme aldığı *et-Tavzîh*¹⁰ isimli esere mürâcaatla şunları söyler:

“*Ashâb-ı besâ'ire hafî ve erbâb-ı zamâ'ire muhtefî olmaya ki kütüb-i usûlde karâr verilen üzerine mezheb ve kavî-i muhtâr budur ki mukaddem gelen nebînin şerî'ati ve milleti ile amel, bizim nebîmizin şerî'ati ve milleti olmak üzerinedir, yoksa mukaddem gelen nebînin şerî'ati ve milleti olmak üzerine*

iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birisi Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli, 318 numarada bulunmaktadır. Bu nüshanın 134a varağında nüshanın müellif hattı olduğuna dair bir kayıt vardır. Eserin diğer bir nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 323 numarada bulunmaktadır. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah, 1680 ve Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla, 252 numaralı nüshalarda bu ta'likaların kısmen yer aldığı görülmektedir. Ayrıca bu ta'likalarından bazıları münferid olarak da istinsah edilmiştir.

⁶ el-Hacc 22/78; Âl-i İmrân 3/195; en-Nahl 16/123.

⁷ Minkârîzâde Yahyâ Efendi, *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, no: 43, vr. 166b.

⁸ *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî* isimli bu şerh Abdülazîz el-Buhârî (v. 730/1330) tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. Fahrettin Atar, “Abdülazîz el-Buhârî”, *DİA*, İstanbul 1988, C. I, s. 186/187.

⁹ *et-Takrîr 'alâ Usûli'l-Pezdevî* isimli bu şerh Ekmeluddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, C. I, s. 112.

¹⁰ Şükrü Özen, “Tenkîhu'l-Usûl”, *DİA*, İstanbul 2011, C. XL, s. 454-458.

değildir, ona binâen ki mukaddem gelen nebînin şerî'ati ve milleti bizim nebîmize 'alâ tarîki'l-irs intikâl eylemiştir. Nitekim (ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا)¹¹ âyet-i kerîmesi delâlet eder. 'Alâ tarîki'l-irs olunca ma'nâ-yı irsi tahkîk için mîrâs mûristen vârise intikâl ettiğinde vârise muzâf olup ve onun mülkü olup, mûrise muzâf olmayıp ve onun mülkü olmayıp bi'l-cümle ba'de'l-intikâl vârise mahsûs olup mûrisin alâkası kalmadığı gibi mukaddemden bizim nebîmize şerî'at ve millet dahî intikâl ettiğinde böyledir. Bu kelâmımız Keşf-i Pezdevî'den ve Takrîr'den ve Tavzîh'ten me'hûzdür."¹²

Yahyâ Efendi bu izâhâtında Millet-i İbrâhîm'e tâbî olmanın Hazret-i Muhammed'in şerîâtına uymak anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bu açıklamasına Fâtır sûresinin 32. âyetini delil göstererek önceki peygamberlerin şerîâtının daha sonra gelen peygambere mîrâs olarak verildiğini, dolayısıyla Millet-i İbrâhîm'e tâbî olmayı emreden âyetlerin Hazret-i Muhammed'in yoluna sâlik olmakla zâten gerçekleşeceğini bir de örnek vererek açıklama yoluna gitmiştir.

Risâlede Yahyâ Efendi Kur'ân'da zikredilen Millet kelimesinden kastedilenin akâide taalluk eden sorumluluklar mı, yoksa amele taalluk eden yükümlülükler mi olduğunu bazı deliller öne sürerek tartışmaktadır. Her iki ihtimali de göz önünde bulundurarak, "Millet-i İbrâhîm'denim" demenin hükmünün ne olacağını açıklamaya çalışmıştır. Fakat görülmektedir ki Yahyâ Efendi'ye göre Millet, hem akîdeye hem de amele taalluk eden sorumlulukların bütünüdür. Yukarıdaki ifâdelerinden sonra Birgivi'nin (v. 981/1573) bu konudaki görüşünü de atıf yaparak şöyle söylemiştir:

"Bu takrîrâtan ma'lûm oldu ki 'Hazret-i İbrâhîm milletindedim' denilmez. Eğer 'Millet 'akâ'ide müte'allika olan eşyâya mahsûstur, öyle olunca Millet-i İbrâhîm'denim demek câizdir, enbiyâ 'aleyhimüsselâm 'akâ'ide müte'allik olan eşyâda muhtelif olmadıklarına binâen' denilirse denilir ki tahkîk budur ki mahsûsa değildir, bel ki fûrû'a şâmidir... Ve Birgili Efendi merhûmun din ve millet Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâmın Allâhu Te'âlâdan i'tikâda müte'allik, şerî'at a'mâle müte'allik getirdiği şeylerdir dediğinin aslı dahî zikr olunmuştur."¹³

Yahyâ Efendi tam bu açıklamalardan sonra Millet kavramının akîde ve ameli birlikte içine alan bir mefhûm olduğunu, bu konuda ittifak etmiş birçok âlimin ismini zikrederek şöyle izah etmiştir:

"Millet, usûl-i dîn ve fûrû'a şâmiledir. Zîrâ millet ve dîn ve şerî'at biz'z-zât birdir ve bi'l-i'tibâr mugâyirdir. Bi'z-zât birdir ki cümlesi Allâhu Te'âlânın enbiyâsı lisânı üzere meşrû'a kıldığı eşyâdan ibârettir. Bi'l-i'tibâr mugâyirdir ki

¹¹ "Sonra biz, o kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muhammed'in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmedenler vardır. Onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah'ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur." el-Fâtır, 35/32.

¹² Yahyâ Efendi, Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm, vr. 166b-167a.

¹³ Yahyâ Efendi, Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm, vr. 168a.

millet tesmiyesi meb'ûs olan nebî kimplere ba's olundu ise onlara imlâ etmek i'tibârıyladır. Din tesmiyesi Allâhu Te'âlâya onunla itâ'at ve inkıyâd olunduğu i'tibârıyladır. Şerî'at tesmiyesi onun Allâhu Te'âlânın zülâl-i rahmetine müte'attış olanlara mevrid olması i'tibârıyladır. İmâm Râgıb ve Kâdî Beydâvî ve Seyyid Şerîf ve Hayâlî Çelebi ve Molla Husrev ve Hasan Çelebi ve Sa'dî Efendi ve Ebussu'ûd Efendi ve bi'l-cümle ekser-i fuhûl bunun üzerinedirler. Ve usûliyyûnun Millet-i İbrâhîm'e ittibâ' emrini şerâ'i-i men kablenâ ile amelin delâ'ili cümlesinden kılmaları buna mebnîdir. Birgili Efendi merhûmun kelâmı Zeccâc mesleğidir.”¹⁴

Millet kavramının kapsamına dair görüşlerini zikrettikten sonra Millet-i İbrâhîm'e ittibâ' etmeyi emreden en-Nahl sûresinin 123. ve Âl-i İmrân sûresinin 195. âyetlerinin nasıl anlaşılması gerektiği konusuna geçmiştir. Bu iki âyeti delil göstererek “Millet-i İbrâhîm'denim” demenin câiz olabileceğini iddiâ etmenin mümkün olmadığını daha önceki kaynaklara ek olarak Beydâvî'nin (v. 685/1286) ve Ebussu'ûd Efendi'nin (v. 982/1574) görüşlerine dâhil ederek şu şekilde açıklamıştır:

“Eğer çün ki 'Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâm ¹⁵(أَنْ تَتَّبِعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ) âyeti muktezâsınca Hazret-i İbrâhîm 'Aleyhisselâm milletine ittibâ' ile emr olundu ve ¹⁶(فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ) âyeti muktezâsınca muhâtabûn Hazret-i İbrâhîm milletine ittibâ' ile emr olundular, Millet-i İbrâhîm'deniz demek câiz olmak görünür' denilirse cevâb budur ki yukarıda zikr olunan delillere ve mahzûrlara binâen demek câiz değildir. Âyeteynde ise Millet-i İbrâhîm'e ittibâ' ile emrden murâd aslında Millet-i İbrâhîm olan Millet-i İslâm'a ittibâ ile emrdir. Nitekim Sâhib-i Keşf ve Sâhib-i Takrîr kelâmında böyle müstefâddir. (فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ) âyetinde Kâdî Beydâvî ve Ebussu'ûd Efendi böylece tefsîr eylemişlerdir.”¹⁷

Görüldüğü üzere Yahyâ Efendi buraya kadar, Millet-i İbrâhîm'den kastın aslında Millet-i Muhammed olduğunu izah etmektedir. Ona göre akîdevî ve amelî yükümlülükleri kapsayan Millet kavramı önceki peygamberden sonraki peygambere tevârüs etmektedir. Dolayısıyla Millet'in en son gelen peygambere muzâf olması gerekir.

Bütün bu izahlardan sonra Peygamberimizin sabah olunca söylediği “İslam fitratı, ihlas kelimesi, Muhammed'in dini, Hz. İbrahim'in milleti üzere hanif ve müslüman olarak sabahladık.” sözüne açıklık getirmektedir. Yahyâ Efendi Hazret-i Peygamber'in bu sözüne bakarak “Millet-i İbrâhîm'denim” demenin hükmüne dair şunları söyler:

“Ve Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâm sabâh olduğunda أَصْبَحْنَا عَلَى فِطْرَةِ الْإِسْلَامِ وَكَلِمَةِ الْإِخْلَاصِ وَعَلَى دِينِ نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمِلَّةِ أَبِينَا إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا

¹⁴ Yahyâ Efendi, *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm*, vr. 168a.

¹⁵ “Sonra da sana, 'Hakka yönelen İbrahim'in dinine uy. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi' diye vahyettik.” en-Nahl 16/123.

¹⁶ “De ki: Allah, doğru söylemiştir. Öyle ise hakka yönelen İbrahim'in dinine uyun. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi.” Âl-i İmrân 3/195.

¹⁷ Yahyâ Efendi, *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm*, vr. 168b-169a.

¹⁸ كَانٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ diye zikr edip ümmetine ta'lim kast etmeleri dahî şimdi Millet-i Muhammed olup, Millet-i İbrâhîm olmayıp, ancak aslında Millet-i İbrâhîm olup, millete ittibâ' ve onunla amel Hazret-i Muhammed milleti üzerine olup, Hazret-i İbrâhîm milleti olmak üzerine olmamak mülâhazasıyla... Eğer 'Bu mülâhaza i'tibârî ile Millet-i İbrâhîm'deniz demek câizdir' denilirse denilir ki 'avâmm zâhir beyyindir, bu mülâhazayı bilmezler. Zâhirine göre ise câiz olmadığı mukarrer oldu. İmdi 'avâmm bunu demek câiz değildir, ammâ havâss zâhir-i beyyin değildir, bu mülâhazayı bilirler. Onlara bu mülâhaza ile demek câizdir. Lâkin diyen kimse zâhirinden müstefâd olanı i'tikâd tarîki ile demeyip, bu mülâhazayı i'tikâd tarîkiyle dediğine karîne gerektir ki istimâ' edenler ol tarîk ile demeyip bu tarîk ile dediğini bileler. Zîrâ zâhiri üzerine câiz değildir. Ve bunu bu üslûb üzerine havâss yine havâss yanında söyleyip, 'avâmm yanında söylememek gerektir. Zîrâ işitmekle zâhirinden müstefâd olanı i'tikâd tarîkiyle diyegiderler. Karîne ise herkese göre fâide vermez ki ondan ne i'tikâd ile denilip ne i'tikâd ile denilmediğini bileler. Hâsıl-ı kelâm her söz zâhirine mahmûldür. İmdi şol söz ki onun zâhirinden müstefâd olanı i'tikâd bize câiz olmaya, ol sözü söylemek bize câiz değildir, i'tikâd câiz olur bir hâle komadıkça."¹⁹

Yahyâ Efendi daha önce de zikrettiğimiz gibi Peygamberimizin bu şekildeki duâsını Millet'in yani aslında İslâm'ın Hazret-i İbrâhîm'den tevârüs etmesiyle ilişkilendirmektedir. Rasûlullâh'ın bu sözünden hareketle de bir kişinin "Millet-i İbrâhîm'denim" demesinin câiz olamayacağını söyler. Ona göre sözün zâhirine göre bir kişinin "Millet-i İbrâhîm'denim" demesi, o kişinin Hazret-i İbrâhîm'in şerâfına uymasını gerektirir. Halbuki mü'minler son peygamber olan Hazret-i Muhammed'in şerâfına uymakla yükümlüdürler. Eğer kişi bu sözü lafzın zâhirini kastederek söylemezse ve bu sözü söylemekten murâdı İslâm'ın Hazret-i İbrâhîm'den tevârüs ettiği maksadına mebnî olursa durum ne olacaktır? Yahyâ Efendi böyle bir maksatla da bu sözü söylemenin mümkün olmayacağını söyler. Çünkü Yahyâ Efendi'ye göre o sözü işitenler, o sözün zâhirini esas alacaklardır. Kişinin bu sözü söylerken zâhirini kastetmediğine dair bir karîne kullanabileceği ihtimâline de, karîneyi herkesin idrâk edemeyeceği fikriyle karşı çıkar.

Yahyâ Efendi son olarak Hazret-i Muhammed'in (s.a.s) söylediği sözü nasıl değerlendirmek gerektiğine dair görüşünü söyler. Bu bağlamda yaptığı izâhat şu şekildedir:

"Bu kaldı ki Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâmın eylediği sabâh zikrini ne keyfiyyet ile eylemek gerektir? Yâ icmâlen 'Hazret 'Aleyhisselâm ne vecihle kast etti ise ben dahî ol vecihle kast ederim' demek gerektir, zâhirinden müstefâd olanı kast etmemek gerektir. Yâhûd hâlen millet Millet-i Muhammed

¹⁸ "İslam fitratı, ihlas kelimesi, Peygamberimiz Muhammed'in sallallâhu aleyhi ve sellem dini, Hz. İbrahim'in milleti üzere hanif ve müslüman olarak sabahladık. O (Hz. İbrahim) müşriklerden değildi." Neseî, *Ezân*, 27; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIV/77.

¹⁹ Yahyâ Efendi, *Risâle fi Beyâni Milleti İbrâhîm*, vr. 169a-b.

olup aslında Millet-i İbrâhîm olan millet üzerine sabâha dâhil oldum diye kast etmek gerektir. Vallâhu Te‘âlâ a‘lem.”²⁰

Sonuç

Minkârîzâde Yahyâ Efendi XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının önde gelen âlimlerinden birisidir. On bir seneyi aşkın süre boyunca Şeyhülislâmlık yapan Yahyâ Efendi tefsîr, fıkıh ve mantık alanında eserler telif etmiştir. Fetâvâsı ile meşhur olmakla birlikte tefsîr sahasındaki ta‘likalarıyla da öne çıkmıştır.

Kendisine tevcih edilen bir suâl üzerine kaleme aldığı *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm* Kur‘ân-ı Kerîm’de geçen *Millet-i İbrâhîm* ifâdesinin tefsîrini ihtivâ etmektedir. Yahyâ Efendi buradan hareketle bir kişinin “*Millet-i İbrâhîm’denim*” demesinin caiz olup olamayacağı meselesini tahlil etmektedir.

Yahyâ Efendi risâlesinde millet, şeriat ve din gibi bazı kavramlara ve bu kavramların kapsamlarına dair açıklamalar yapmaktadır. Yahyâ Efendi akâid ve ameli sorumlulukların bütünü olarak gördüğü millet kavramını -fürû noktasında kısmî değişiklikler geçirse de- peygamberden peygambere tevâris eden bir olgu olarak görmektedir. Dolayısıyla esas olarak *Millet* mefhumunun en son peygambere izâfe edilmesi gerektiğini savunur. Buna binâen kendisine tevcih edilen “*Millet-i İbrâhîm’denim*” demek caiz midir şeklindeki suâle de nihâi olarak “*câiz değildir*” diyerek cevap verir.

Yahyâ Efendi’nin bu küçük eserini telif ederken bir çok âlimin görüşüne mürâcaat ettiği görülmektedir. Râgıb el-İsfehânî (v. V./XI. yy.), Kâdî Beydâvî (v. 685/1286), Ebu’l-Berakât en-Nesefî (v. 710/1310), Abdülazîz el-Buhârî (v. 730/1330), Ekmeluddîn el-Bâbertî (v. 786/1384), Seyyid Şerîf Curcânî (v. 816/1413), Hayâlî Çelebi (v. 875/1470 [?]), Molla Husrev (v. 885/1480), Fenârî Hasan Çelebi (v. 891/1486), Şeyhülislâm Sa‘dî Çelebi (v. 945/1539), Takıyyuddin Birgivî (v. 981/1573) ve Ebussu‘ûd Efendi (v. 982/1574) eserde görüşlerine mürâcaat edilen âlimlerdir.

Ek: *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm’in* Transkripsiyonlu Metni

Eserin yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Sadece Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi ve bağlı koleksiyonlarda *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm’in* yaklaşık otuz adet nüshasını tespit ettik. Bu nüshalarına ait künye bilgileri aşağıdaki gibidir:

1. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, nr. 5379/18:
Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 265-271 yk. Satır Sayısı: 15 st.
Nüsha ölçüleri: 150x105-115x73 mm. Müstensih: İslambûlî Mahmûd.
2. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, nr. 5435/12:

²⁰ Yahyâ Efendi, *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm*, vr. 169b-170a.

Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 118-123 yk. Satır Sayısı: 13 st. Nüsha ölçüleri: 202x122-125x59 mm. Müstensih: Ahmed Nazîf el-İslambûlî. İstinsah Tarihi: 1216

3. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri-Abdullah Efendi, nr. 147/2:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 265-267 yk. Satır Sayısı: 17 st. Nüsha ölçüleri: 195x140-150x95 mm.

4. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1168:

Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 123-126 yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 200x145-140x60 mm.

5. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 4685/2:

Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 1-25 yk. Satır Sayısı: bb st. Nüsha ölçüleri: 161x120-bbxbb mm.²¹

6. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi, nr. 404/2:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 38-40 yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 222x137-155x81 mm.

7. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İbrahim Efendi, nr. 871/8:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 133-135 yk. Satır Sayısı: 25 st. Nüsha ölçüleri: 208x130-143x73 mm. Nüsha 1127 senesinde tamamlanmış.

8. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İbrahim Efendi, nr. 860/38:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 133-135 yk. Satır Sayısı: 25 st. Nüsha ölçüleri: 208x130-143x73 mm.

9. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1026/22:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 205a-b yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 215x165-152x113 mm.²²

10. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tırnovalı, nr. 1033:

Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 143-150 yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 186x118-126x60 mm.

11. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1371/2:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 100-103 yk. Satır Sayısı: 17 st. Nüsha ölçüleri: 210x130-145x75 mm.

12. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, M Arif-M Murad, nr. 23:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 4 yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 160x120-110x50 mm.

13. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla, nr. 1365/2:

Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 17-20 yk. Satır Sayısı: 11 st. Nüsha ölçüleri: 180x110-120x65 mm.²³

²¹ Bu nüsha varak kenarlarında yer almaktadır ve eksik bir nüshadır.

²² Bu nüsha tam değildir.

14. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, nr. 43/5:
Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 166-170 yk. Satır Sayısı: 15 st. Nüsha ölçüleri: 203x141-133x70 mm. Nüsha Filibe'de oturan Câmi-i Atîk'in hatibi İbrâhim tarafından 1101 senesinde istinsâh edilmiştir.
15. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, nr. 440/8:
Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 79-80 yk. Satır Sayısı: 25 st. Nüsha ölçüleri: 210x135-152x65 mm.
16. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2770/7:
Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 18-19 yk. Satır Sayısı: bb st. Nüsha ölçüleri: 199x117-bbxbb mm.
17. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 1438/17:
Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 117-119 yk. Satır Sayısı: 19 st. Nüsha ölçüleri: 207x147-175x102 mm.
18. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 7354/3:
Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 129-137 yk. Satır Sayısı: 15 st. Nüsha ölçüleri: 181x117-144x87 mm.
19. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 805/18:
Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 216-218 yk. Satır Sayısı: 19 st. Nüsha ölçüleri: 220x160-152x90 mm.
20. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 1064/2:
Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 166-168 yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 200x110-130x55 mm.
21. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 3597/2:
Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 184-188 yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 188x130-160x80 mm.
22. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Giresun Yazmalar, nr. 170/12:
Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 237-242 yk. Satır Sayısı: 15 st. Nüsha ölçüleri: 214x158-145x80 mm.
23. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Sütluçe Dergahı, nr. 111/7:
Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 71-73 yk. Satır Sayısı: 25 st. Nüsha ölçüleri: 194x125-153x79 mm.
24. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, A. Tekelioğlu, nr. 810/3:
Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 10-12 yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 200x110-170x85 mm.
25. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Zeki Pakalın, nr. 78/6:

²³ Bu nüsha eksik bir nüshadır.

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 42-44 yk. Satır Sayısı: 23 st. Nüsha ölçüleri: 210x150-170x95 mm.

26. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Şer'iyye, nr. 282/2:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 2-4 yk. Satır Sayısı: 21 st. Nüsha ölçüleri: 218x160-158x75 mm.

27. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Şer'iyye, nr. 1291/3:

Yazı türü: Nesih. Varak numaraları: 35-38 yk. Satır Sayısı: 19 st. Nüsha ölçüleri: 208x116-143x76 mm.

28. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Edebiyat, nr. 431/3:

Yazı türü: Ta'lik. Varak numaraları: 18-20 yk. Satır Sayısı: bb. st. Nüsha ölçüleri: 202x140-140x85 mm.

Bu nüshalar arasında en eski tarihli olanı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Çelebi Abdullah koleksiyonu, 43/5 numarada kayıtlı olan nüshadır. Nüsha Filibe'de bulunan Câmi-i Atîk'in hatibi İbrâhîm tarafından 1101/1689 senesinde istinsâh edilmiştir. İbâresinin de sıhhati dikkate alınarak eserin transkripsiyonunda bu nüsha esas alınmıştır.

رسالة في بيان ملة ابراهيم

Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[166b] el-Hamdü lillâhi alâ milleti'l-İslâm, milleti Muhammedin 'Aleyhissalâtü vesselâm. Emmâ ba'd, bu 'abd-i fakîr Minkârîzâde aslahallâhu sübhânehû ve Te'âlâ me'adehû hâlen beyne'l-enâm Millet-i İbrâhîm 'Aleyhisselâm husûsunda dâir olan suâl cevâbında 'azîzü'l-menâl nice vech-i takrîr ve bir risâle-i vedî'a tahrîr edip lâkin kesîratü's-şu'ab olmakla mutâla'asında ta'b gelmesin diye ihtisâr olunup kadr-i hâcete iktisâr olundu.

Ashâb-ı besâ'ire hafî ve erbâb-ı zamâ'ire muhtefî olmaya ki kütüb-i usûlde karâr verilen üzerine mezheb ve kavî-i muhtâr budur ki mukaddem gelen nebînin şerî'ati ve milleti ile amel, bizim nebîmizin şerî'ati ve milleti olmak üzerinedir, yoksa mukaddem gelen nebînin şerî'ati ve milleti olmak üzerine değildir, ona binâen ki mukaddem gelen nebînin şerî'ati ve milleti bizim nebîmize 'alâ tarîki'l-irs intikâl eylemiştir. Nitekim **﴿ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ﴾** ²⁴âyet-i kerîmesi delâlet eder. 'Alâ tarîki'l-irs [167a] olunca ma'nâ-yı irsi tahkîk için mîrâs mûristen vârise intikâl ettiğinde vârise muzâf olup ve onun mülkü olup, mûrise muzâf olmayıp ve onun mülkü olmayıp bi'l-cümle ba'de'l-intikâl vârise mahsûs olup mûrisin alâkası kalmadığı gibi mukaddemden bizim nebîmize şerî'at ve millet dahî intikâl ettiğinde böyledir. Bu kelâmımız *Keşf-i Pezdevî*'den ve *Takrîr*'den ve *Tavzîh*'ten me'hûzdür.

²⁴ “Sonra biz, o kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muhammed’in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmedenler vardır. Onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah’ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur.” el-Fâtır, 35/32.

وَأِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ) kavli-şerîfinde tebyîn üzerine tasdîke mîsâk ahz eylemesi Enbiyâ ‘Aleyhimüsselâmın Hazret-i Muhammed ‘Aleyhisselâma ittibâ’ları vâcip olmada Hazret-i Muhammed ‘Aleyhisselâmın ümmeti menzilesinde olmalarına delîldir. Böyle olunca mukaddem gelen enbiyânın şerâyi’ ve mileli ile amel, onların şerâyi’ ve mileli olmak üzerine olsa -onlar Hazret-i Muhammed ‘Aleyhisselâma tâbi’ler ve ümmeti menzilesinde iken- Hazret-i Muhammed ‘Aleyhisselâm onlara tâbi’ ve onların ümmeti menzilesinde olmak [167b] lâzım gelir. Ve *Menâr Şerhi*’nde İmâm Neseî rahimeh yazdığına göre amel mukaddem gelen nebînin şerî’ati ve milleti olmak üzerine olsa Hazret-i Muhammed ‘Aleyhisselâm Allâhu Te‘âlânın rasûlü olmayıp mukaddem gelen nebînin rasûlü olup onun ile onun ümmeti beyninde vâsita olmak lâzım gelir.²⁵

İmdî hâlen dâir olan suâl ki “Ümmet-i Muhammed ‘Aleyhisselâmdan bir kimesne Millet-i İbrâhîm’denim demek câiz midir?” derler, bu takrîrden onun cevabı ma‘lûm oldu ki câiz değildir. Zîrâ Millet-i İbrâhîm’denim demenin zâhiri buna delâlet eder ki millet hâlen Hazret-i İbrâhîm’in ola, millet ile amel Hazret-i İbrâhîm’in olmak üzerine ola. Bunda ise vâkı’a muhâlif olduğundan mâ‘adâ nice mahzûr vardır. Nitekim bir miktâr takrîr olundu.

Ve Sâhib-i Keşf ve Sâhib-i Takrîr “*Bu şerî’at hâlen Hazret-i İbrâhîm milleti olmak münteni’ oldu*” diye tasrîh dahî eylemişlerdir. Nitekim demişlerdir ki eğerce kim ²⁷ (مَلَّةً أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ) âyeti ve ²⁸ (فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ) âyeti ile bu şerî’at Millet-i İbrâhîm olduğu sâbit oldu,²⁹ lâkin ³⁰ (لَكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا) [168a] âyetine binâen ve şerâyi’-i mâzîde asl husûs olmaya binâen bu şerî’at hâlen Hazret-i İbrâhîm milleti olmak münteni’ oldu. Öyle olunca milleti olmak ne

²⁵ “*Hani, Allah peygamberlerden, ‘Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz’ diye söz almış ve, ‘Bunu kabul ettiniz mi; verdiğim bu ağır görevi üstlendiniz mi?’ demişti. Onlar, ‘Kabul etik’ demişlerdi. Allah da, “Öyleyse şahid olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım” demişti. Âl-i İmrân, 2/81.*

²⁶ Metin kenarında şu not yer almaktadır: Hep murâd tebe‘iyyet mâddesine göre lâzım gelir demektir. Gaflet olunmaya.

²⁷ ... “*Babanız İbrahim’in dinine uyun*”... el-Hacc 22/78.

²⁸ “*De ki: Allah, doğru söylemiştir. Öyle ise hakka yönelen İbrahim’in dinine uyun. O, Allah’a ortak koşanlardan değildir.*” Âl-i İmrân 3/195.

²⁹ Bu iki âyetin zikredilmesinden sonra varağın kenarında şu not yer almaktadır: Bizim şerî’atimiz Hazret-i İbrâhîm milleti olmak ekser-i fûrû’da muvâfakate binâendir. Nitekim [Âl-i İmrân 2/68] (إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا) âyeti teşîrinde Kâdî Beydâvî’nin Hazret-i Muhammed aleyhisselâmın ve mü’minînin, Hazret-i İbrâhîm aleyhisselâma karîn ‘alâ tarîki’l-asâle, Hazret-i Nebî ve mü’minin için meşrû’a olan ahkâmın ekserinde Hazret-i İbrâhîm’e muvâfakat tarîkiyle karîne haml eylemesi delâlet eder. Usûl-i dînin cümlesinde muvâfakat ise beyâna muhtâc değildir. Zîrâ cemî’ enbiyânın mileli usûl-i dîne göre muhtelifedir. Nitekim işâret olunur.

³⁰ ... “*Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk*”... el-Mâide 5/48.

ma'nâyadır? Ol ma'nâyadır ki ibtidâ Hazret-i İbrâhîm'in idi, hak olduğu halde bâkî kalıp bizim nebîmizin oldu, Hazret-i İbrâhîm'e izâfetten kaldı, mâl-ı mevrûs gibi ki hâlen vârise muzâf olup mûrise muzâf olmaz demişlerdir.

Bu takrîrâtan ma'lûm oldu ki "*Hazret-i İbrâhîm milletindedim*" denilmez. Eğer "*Millet 'akâ'ide müte'allika olan eşyâya mahsûstur, öyle olunca Millet-i İbrâhîm'denim demek câizdir, enbiyâ 'aleyhimüsselâm 'akâ'ide müte'allik olan eşyâda muhtelif olmadıklarına binâen*" denilirse denilir ki tahkîk budur ki mahsûsa değildir, bel ki fûrû'a şâmidir. Vechi 'ale't-tafsîl risâlemizde beyân olunmuştur.

Ve Birgili Efendi merhûmun din ve millet Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâmın Allâhu Te'âlâdan i'tikâda müte'allik, şerî'at a'mâle müte'allik getirdiği şeylerdir dediğinin aslı dahî zikr olunmuştur.³¹

Farazâ mahsûsa olsa bile yine millet hâlen Hazret-i [168b] Muhammed 'Aleyhisselâmındır, yoksa Hazret-i İbrâhîm 'Aleyhisselâmın değildir. Ol millete ittibâ' ve onunla amel Hazret-i Muhammed'in milleti olmak üzeredir, yoksa Hazret-i İbrâhîm'in milleti olmak üzere değildir. Zîrâ yukarıdaki delîlle ve mahzûrla usûl-i dîn ve fûrû'a umûm sûretine mahsûs değildirlerdir. Usûl-i dîne husûs sûretinde cârîlerdir. Böyle olunca "*Millet-i İbrâhîm'denim*" demek nice câiz olur ki zâhiri hâlen millet Hazret-i İbrâhîm'in olup, millete ittibâ' ve onunla amel Hazret-i İbrâhîm milleti olmak üzerine olmaya delâlet eder.

Eğer çün ki "*Hazret-i Muhammed 'Aleyhisselâm* ³² (أَنْ أَتَّبِعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ) âyeti muktezâsınca Hazret-i İbrâhîm 'Aleyhisselâm milletine ittibâ' ile emr olundu ve ³³ (فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ) âyeti muktezâsınca muhâtabûn Hazret-i İbrâhîm milletine ittibâ' ile emr olundular, Millet-i İbrâhîm'denim demek câiz olmak görünür" denilirse cevâb budur ki yukarıda zikr olunan delillere ve mahzûrlara binâen demek câiz değildir. Âyeteynde ise Millet-i İbrâhîm'e ittibâ' ile emrden murâd aslında Millet-i İbrâhîm olan Millet-i İslâm'a ittibâ ile [169a] emrdir. Nitekim

³¹ Bu açıklamadan sonra varağın kenarında şu açıklama yer almaktadır: İcmâli budur ki millet, usûl-i dîn ve fûrû'a şâmidir. Zîrâ millet ve dîn ve şerî'at biz'z-zât birdir ve bi'l-i'tibâr mugâyirdir. Bi'z-zât birdir ki cümlesi Allâhu Te'âlânın enbiyâsı lisânı üzere meşrû'a kıldığı eşyâdan ibârettir. Bi'l-i'tibâr mugâyirdir ki millet tesmiyesi meb'ûs olan nebî kimlere ba's olundu ise onlara imlâ etmek i'tibârıyladır. Din tesmiyesi Allâhu Te'âlâya onunla itâ'at ve inkıyâd olunduğu i'tibârıyladır. Şerî'at tesmiyesi onun Allâhu Te'âlânın zülâl-i rahmetine müte'attış olanlara mevrîd olması i'tibârıyladır. İmâm Râgıb ve Kâdî Beydâvî ve Seyyid Şerîf ve Hayâlî Çelebi ve Molla Husrev ve Hasan Çelebi ve Sa'dî Efendi ve Ebussu'ûd Efendi ve bi'l-cümle ekser-i fuhûl bunun üzerinedirler. Ve usûliyyûnun Millet-i İbrâhîm'e ittibâ' emrini şerâ'i-i men kablenâ ile amelî delâ'ili cümlesinden kılmaları buna mebnîdir. Birgili Efendi merhûmun kelâmı Zeccâc mesleğidir.

³² "Sonra da sana, 'Hakka yönelen İbrahim'in dinine uy. O, Allah'a ortak koşanlardan değildir' diye vahyettik." en-Nahl 16/123.

³³ "De ki: Allah, doğru söylemiştir. Öyle ise hakka yönelen İbrahim'in dinine uyun. O, Allah'a ortak koşanlardan değildir." Âl-i İmrân 3/195.

Sâhib-i Keşf ve Sâhib-i Takrîr kelâmında böyle müstefâddır. (فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ) âyetinde Kâdî Beydâvî ve Ebussu'ûd Efendi böylece tefsîr eylemişlerdir.

Ve Hazret-i Muhammed ‘Aleyhisselâm sabâh olduğunda أَصْبَحْنَا عَلَى فِطْرَةِ الْإِسْلَامِ وَكَلِمَةِ الْإِخْلَاصِ وَعَلَى دِينِ نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمِلَّةَ أَبِيْنَا إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا 34 مِنْ الْمُشْرِكِينَ diye zikr edip ümmetine ta‘lîm kast etmeleri dahî şimdi Millet-i Muhammed olup, Millet-i İbrâhîm olmayıp, ancak aslında Millet-i İbrâhîm olup, millete ittibâ‘ ve onunla amel Hazret-i Muhammed milleti üzerine olup, Hazret-i İbrâhîm milleti olmak üzerine olmamak mülâhazasıyla. Ve risâlemizde dahî nice turuk beyân olunmuştur.

Eğer “*Bu mülâhaza i‘tibârî ile Millet-i İbrâhîm’deniz demek câizdir*” denilirse denilir ki ‘avâmm zâhir beyyindir, bu mülâhazayı bilmezler. Zâhirine göre ise câiz olmadığı mukarrer oldu. İmdî ‘avâmm bunu demek câiz değildir, ammâ havâss zâhir-i beyyin değıllerdir, bu mülâhazayı bilirler. Onlara bu mülâhaza ile demek câizdir. Lâkin diyen kimse [169b] zâhirinden müstefâd olanı i‘tikâd tarîki ile demeyip, bu mülâhazayı i‘tikâd tarîkiyle dediğine karîne gerektir ki istimâ‘ edenler ol tarîk ile demeyip bu tarîk ile dediğini bileler. Zîrâ zâhiri üzerine câiz değildir. Ve bunu bu üslûb üzerine havâss yine havâss yanında söyleyip, ‘avâmm yanında söylememek gerektir. Zîrâ işitmekle zâhirinden müstefâd olanı i‘tikâd tarîkiyle diyegiderler. Karîne ise herkese göre fâide vermez ki ondan ne i‘tikâd ile denilip ne i‘tikâd ile denilmediğini bileler. Hâsıl-ı kelâm her söz zâhirine mahmûldür. İmdî şol söz ki onun zâhirinden müstefâd olan i‘tikâd bize câiz olmaya, ol sözü söylemek bize câiz değildir, i‘tikâd câiz olur bir hâle komadıkça.

Bu kaldı ki Hazret-i Muhammed aleyhisselâmın eylediği sabâh zikrini ne keyfiyyet ile eylemek gerektir? Yâ icmâlen “*Hazret aleyhisselâm ne vecihle kast etti ise ben dahî ol vecihle kast ederim*” demek gerektir, zâhirinden müstefâd [170a] olanı kast etmemek gerektir. Yâhûd hâlen millet Millet-i Muhammed olup aslında Millet-i İbrâhîm olan millet üzerine sabâha dâhil oldum diye kast etmek gerektir. Vallâhu Te‘âlâ a‘lem. Bu miktâr mukni‘dir, tafsîl-i müşebbi‘ murâd eden risâle-i mutavvelemize mürâca‘at eylesin.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk. Şu‘ayb el-Arnâvût), Mü’essesetü’r-Risâle, Beyrut 1999.

Alpaydın, Mehmet Akif, *Osmanlılarda Türkçe Tefsîr Geleneği*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016.

Atar, Fahrettin, “Abdülaziz el-Buhârî”, *DİA*, İstanbul 1988, I/186/187.

Ayvansarâyî, Hüseyin, *Hadikatü’l-Cevâmi‘*, Matba‘a-i ‘Âmire, İstanbul 1281.

³⁴ İslam fitratı, ihlas kelimesi, Peygamberimiz Muhammed’in sallallâhu aleyhi ve sellem dini, Hz.İbrahim’in milleti üzere hanif ve müslüman olarak sabahladık. O (Hz.İbrahim) müşriklerden değildi. Neseî, *Ezân*, 27; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIV/77.

- Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Mu'ellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973.
- İşpirli, Mehmet, “Minkârîzâde Yahyâ Efendi”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX/114-115.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*, Mektebetü'l-Müsenna - Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.
- el-Muhibbî, Muhammed Emin, *Hulâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşer*, Bulak 1301.
- Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Devhatü'l-Meşâyih me'a Zeyl, Çağrı Yayınları*, İstanbul 1978.
- en-Neseî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Nüveyhid, Âdil, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, Mü'essesetü Nuveyhidi's-Sekafiyye, Beyrut 1983.
- Özen, Şükrü, “Tenkîhu'l-Usûl”, *DİA*, İstanbul 2011, XL/454-458.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fudalâ*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002.